

התלמוד בתקופת הגאונים

ירחמיאל ברודי

תקופת הגאונים בהיסטוריה היהודית קרויה כך על שם ראשי הישיבות הגדולות בבבל ובארץ-ישראל, שנודעו בכינוי 'גאונים'. כינוי זה הוא כפי הנראה קיצור של התואר 'ראש ישיבת גאון יעקב'. הישיבות המובילות בבבל נודעו כשיבות סורא ופומבדיתא. על שם הערים שבהן צמחו, אם כי בשלהי תקופת הגאונים הועברו המוסדות הללו אל בגדד, בעוד שבארץ ישראל פעלה ישיבה מרכזית אחת, אשר נדדה ממקום למקום כמה פעמים במהלך התקופה, ובין השאר שהתה בטבריה ובירושלים. זו התקופה האחרונה בהיסטוריה היהודית הקדם-מודרנית שבה מרכזי התרבות וההשכלה של העולם היהודי היו ממוקמים ממזרח לים התיכון. סופה של התקופה הזו מצוין בהעתקת מרכז הכובד התרבותי מערבה, אל הקהילות החדשות יותר בצפון אפריקה ובאירופה. קיימת מחלוקת מסוימת לגבי הגדרת התקופה על ציר הזמן, וכפי הנראה לא ניתן להימנע ממידה מסוימת של אי-דיוק בנושא, אולם למטרות מאמר זה נגדיר את תקופת הגאונים כמשתרעת מאמצע המאה השישית ועד לאמצע המאה האחת-עשרה לספירה.¹ אולם יש לציין כי המקורות העוסקים בראשית התקופה, עד אמצע המאה השמינית, הם מועטים ביותר. לפני תאריך זה אין בידינו הרבה מעבר להשערות מבוססות. סקירה זו תתמקד בתלמוד הבבלי, ובמידה רבה גם בהקשר הבבלי. אחד ממאפייני תקופת הגאונים בבבל, המהווה כפי הנראה גם את ההבדל המשמעותי ביותר בינה לבין תקופת הסבוראים שקדמה לה (תחילת המאה השישית), הוא ההתייחסות לתלמוד כאל תוצר מוגמר וכבר לא כאל יצירה בהתהוות. אף שטיבה המדויק של תרומת הסבוראים היא מעורפלת קמעא והולידה ספרות מלומדת ועבת-כרס והערכות שונות מאוד זו

1 R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, ראו New Haven and London 1998, esp. pp. 4–18

מזו, הרי שכמה מקורות מתקופת הגאונים קובעים נחרצות כי הסבוראים אכן תרמו להשלמת התלמוד הבבלי, שאת יסודותיו הניחו האמוראים (למן המאה השלישית עד החמישית לספירה). הגאונים, לעומת זאת, כבר לא ראו עצמם כמשתתפים פעילים ביצירת התלמוד: תפקידם היה למסור, לבאר וליישם אותו כמדריך לחיים היהודיים.²

ידע והוראת התלמוד

אף שלא יוחסו לתלמוד מאפיינים של טקסט נסתר, אנו יודעים בוודאות כי ידיעתו ממקור ראשון הוגבלה לרובד צר יחסית של האליטה התרבותית הרבנית.³ הישיבות בבבל משכו אליהן תלמידים מקרוב ומרחוק, ובפרט בתקופת 'חודשי הכלה' אדר ואלול כל מחצית שנה. עדות הראייה היחידה שברשותנו מתארת מושב כלה בו נכחו כארבע מאות תלמידים, נוסף על שבעים "חכמים" אשר ישבו במקומות קבועים והיוו מעין גרסה מעודכנת של מועצת הסנהדרין העתיקה (וכן מספר בלתי-ידוע של צופים וביניהם עד הראייה). התלמידים זכו לעידוד במאמציהם על-ידי שיטה של בחינות ומענקים. ניתנו גם הרצאות שכוונו לקהל רחב יותר, דוגמת ה'פרקא'. על שבעים חכמי הישיבה הוטל לנצל את חמשת החודשים בין מושבי הכלה לצורך התעמקות במסכת תלמודית שעליה הכריז הגאון, בעוד שיתר התלמידים היו חופשים ללמוד מסכת לבחירתם במהלך חודשים אלה. על כל פנים, ההנחה הייתה שבמהלך עשרת החודשים הפנויים בכל שנה יעסוק בתלמוד מספר רב של תלמידים מחוץ לכותלי הישיבה גופא. אולם ידוע לנו מעט מאוד על בתי ספר או מרכזי לימוד מאורגנים בפריפריה, פרט למקרה הנודע ויוצא-הדופן של בית המדרש בקירואן אשר בתוניסיה של ימינו, שהיה אחד המרכזים החשובים ביותר ללימודי היהדות עד להריסתו בשנת 1057.⁴ מן הצד האחר, השאלות שהפנו קהילות יהודיות שונות לישיבות הגאונים

2 שם, עמ' 4–7. אין זה המקום להתייך עם ד' הלבני, אשר בכרכים האחרונים של הסדרה פרי עטו "מסורות ומקורות" הציע לתארך את החלקים האנונימיים בתלמוד הבבלי בשתי המאות הראשונות לתקופת הגאונים.

3 אף בקרב אליטה זו אנו שומעים על תלונות לגבי הזנחתו של לימוד התלמוד לטובת הלימוד המאתגר פחות של קובצי הלכות (ראו ברודי [לעיל, הערה 1] עמ' 230–231), ואפילו אלה הציבו קשיים משמעותיים גם בפני חברי האינטליגנציה (שם, עמ' 222–223). בשלהי התקופה אנו גם פוגשים באליטה מלומדת בעלת תחכום בתחומים אחרים, אך עם ידע מועט בנושאים רבניים; ראו: D.E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural*; ראו: *World: Texts and Studies*, Leiden, New York and Köln 1996, ובפרט פרק רביעי.

4 לפרטים על אודות עד הראייה ראו: ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 26–28, 43–47; לגבי

התלמוד בתקופת הגאונים

משקפות מידה רבה של בקיאות בתלמוד מצד הפונים, אף שניכר כי זו לא הייתה אחידה ברמתה.⁵

אין עוררין על כך שהתלמוד הבבלי ייצג את "ליבת תכנית הלימודים" של ישיבות הגאונים — ליתר דיוק, עלינו ככל הנראה לומר כי מצד אחד תכנית הלימודים הבסיסית כללה את רוב התלמוד, פרט לכמה מסכתות, אך מצד אחר כלל "התלמוד" בבסיסו את נוסח המשנה, אשר נטמעה בנוסח התלמוד במידה רבה יותר בבבל מאשר בארץ-ישראל.⁶ ברם, ידוע לנו מעט מאוד יחסית על האופן שבו נלמדו נושאי ליבה אלה. התיאור המפורט ביותר של פדגוגיה תלמודית הנמצא ברשותנו קיים בעדות הראייה שצוינה לעיל של חודש הכלה, ובפי המקור:⁷

וכשירצה ראש ישיבה לנסותם בגירסתן יועדו עליו כלם בד' שבתות של חודש אדר והוא יושב והשורה הראשונה גורסין לפניו ושאר השורות שומעין ושותקין. וכשמגיעין למקום הצריך להם לדבר ידברו בו בינם לבין עצמם וראש ישיבה שומע אותם ומבין את דבריהם... וכשישלים קריאתו דורש וגורס באותה מסכתא... ומפרש בכלל דבריו (הדבר) שנחלקו בו התלמידים. ועתים שהוא שואל מהם פירוש הלכות... והוא מרחיב להם דבריו בפתרון כל הלכה והלכה עד שיתברר להם הכל... וכך היו עושיין כל ימות החדש.

כפי הנראה, זהו תיאור של ההוראה המתקדמת ביותר שהתנהלה במסגרת ישיבות הגאונים, אך ניתן בבירור להעריך כי התקיימה שם גם הוראה ברמה נמוכה כמעט בכל השנה, לפחות בימים כתיקונם. פיסת עדות חשובה בנושא זה היא הקטע הבא הלקוח מאיגרת מאת הגאון הנודע שרירא, המתאר את המצוקה שבה נמצאת ישיבתו, והמאמצים ההרואיים שלו ושל בנו להנחיל מראית עין של פעילות תקינה: "ומביאין את התלמידים לפנינו מדי עת בעתו לראות מה שנו ומה למדו... וגם האי בחורינו שוקד ללמדם ולשום בפיהם

5 הפרקא ראו: שם, עמ' 56. לגבי קירואן ראו: מ' בן ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן, 800–1057, ירושלים 1996, ובפרט חלק שלישי, פרק שלישי. השוו לדוגמה, את הקטע המתורגם אצל ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 190 עם הקטעים הרשומים אצל R. Brody (ed.), *Teshuvot Rav Natronai bar Hilai Gaon*, Jerusalem and Cleveland 1994, p. 63

6 לפרטים נוספים והתייחסות לספרות בנושא ראו: ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 155–156. על פי הנוסח העברי לעדותו של רב נתן הבבלי, שראה אור עליידי A. Neubauer,

Medieval Jewish Chronicles, II, Oxford 1895, pp. 87–88

ואשר לא ידע לשאול ילמדיהו דרך הקושיא ויחבב את הדבר בעיניו.⁸ האי, שמאוחר יותר נודע לתהילה אף עוד יותר מאביו כ"אחרון הגאונים בזמן וראשון במעלה",⁹ עסק כפי הנראה באותו הזמן בהוראה בסיסית למדי, שייטכן שמשקפת את המשבר בישיבה יותר מאשר מצב התנהלות תקין. יש עדויות המצביעות על כך ששיבות הגאונים התגאו בכמה רמות הוראה שהיה באפשרותן להציע, אולם פרשנות הטקסטים הרלוונטיים אינה ודאית דיה.¹⁰

כמה מקורות גאונים משקפים את החשיבות שיוחסה ללימוד אישי ולבקיאותו האינטימית של המורה ביכולותיהם ומוגבלויותיהם של התלמידים. לדוגמה, שר שלום גאון כותב: "ואם היה רצון והייתם לפנינו היה אפשר לפרשן יפה יפה ולבררן יפה יפה זה מזו כמות דבר דבור על אפניו מפני שכשתלמיד יושב בפני רבו וישא ויתן בדבר הלכה יודע רבו לאיזה צד לבו נוטה ומה מתעלם ממנו ומה מתברר לו ומה מתעקש עליו ופושט לו עד שמאיר עיניו ומראה לו פנים בהלכה אבל בכתב כמה אפשר לו?". בהקשר אחר, שרירא גאון כותב: "והכי הוה מראש כי דמפרישנא אנחנא השתא פירושי כל חד וחד מן רבותא כדחאזו ומגמר לכל חד מן תלמידיה לפום דצריך ולפום דיאכיל מנהון ראשי דברים ועיקרים ושאר מבין מדעתו ומינהון צריכין למיפשט להון וארווחי ודמוי"י" נוכך היה בתחילה, כפי שאנו מפרשים היום, כל רב לפי ראות עיניו, ומורה לכל אחד מתלמידיו בהתאם לצרכיו ויכולותיו — חלקם (מלמד אותם המורה) ראשי פרקים ועקרונות והשאר מבין (התלמיד) בעצמו, וחלקם צריך להסביר להם בפשטות ובהרחבה ותוך מתן דוגמאות".¹¹

- 8 נוסח מכתב זה ראה אור לאחרונה על-ידי משה גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, ב: טקסטים מגניזת קהיר — היהודים בעיראק ובפרס; מכתבי סוחרים יהודים (פרסומי המכון לחקר התפוצות, 118), תל אביב וירושלים 1997, מס' 23, עמ' 72–75 עם התייחסויות לפרסומים קודמים הניתנות בעמ' 71; הקטע המצוטט נמצא בעמ' 74.
- 9 לא עלה בידי לזהות את מחברו של התיאור. כמה מחברים מאמצע המאה העשרים ואילך מצטטים את התיאור, אך אינם מציינים מקור.
- 10 אני מציע פרשנות זו למונח 'סיומא'; ראו: ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים 1965, עמ' 19, 45–46, 57; ד' רוזנטל, "רבנן דסיומא ובני סיומי", תרכ"ץ, מט (תש"מ), עמ' 52–61, במיוחד עמ' 60.
- 11 לפרטים ביבליוגרפיים העוסקים בטקסט ובזהות המחבר של תשובתו של שר שלום ראו: ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 55, הערה 2; הציטוט מאיגרתו של שרירא נמצא ב: ב"מ לויין (עורך), איגרת רב שרירא גאון, חיפה 1921, עמ' 58 (בהתאם למה שמכונה "נוסח צרפת", ראו: ברודי [שם], עמ' 21–22).

מסירה שבעל-פה ומסירה שבכתב

ראוי להדגיש היבט חשוב אחד בלימוד התלמוד בתקופת הגאונים, והוא האופן שבו נמסר הטקסט. המשנה והתלמוד הנם הטקסטים המרכזיים ביהדות הרבנית של מה שקרוי תורה שבעל-פה. החוקרים חלוקים בדעותיהם לגבי השאלה אם במקורם נערכו הטקסטים הללו והופצו בעל-פה או בכתב, אולם אין כמעט ספק בכך שבישיבות הגאונים התייחסו אליהם בראש ובראשונה כספרות שבעל-פה. אולי העדות המרשימה ביותר בנושא זה נמצאת בתשובה של אהרן סרגדו גאון, המבסס את פרשנותו לקטע תלמודי על קריאתו המסורתית (כשאלה רטורית ולא כמשפט הצהרתי) ומתאר זאת כמסורת "מתיבתין כולה ידיעא דגורסא מפום רבואתא הוא ולא ידעי ריבוייהו סיפרא מאי הוא" [ישיבתנו כולה — וידוע כי קריאתם (באה) מפי הרבנים, ורובם אינם יודעים ספר מהו].¹² חרף ההגזמה הברורה, נראה כי הגאון מנסה לומר שרוב חברי הישיבה לא היו בקיאים בטקסטים תלמודיים שבכתב, וקריאתם תלויה בשרשרת רציפה של מסירה בעל-פה.

נוסחים כתובים של מסכתות תלמודיות היו כבר קיימים לבטח עוד זמן רב לפני תום תקופת הגאונים — העדות הברורה המוקדמת ביותר לקיום טקסטים כאלה מתייחסת למאורעות מאמצע המאה השמינית — והגאונים לא נמנעו מלעייין בהם מפעם לפעם, אולם פרדיגמת המסירה הייתה עדיין בעל-פה. המעמד הנחות בעיני הגאונים של העותקים הכתובים מצטייר בבירור נוכח העובדה שהם תמיד מצטטים גרסאות שבעל-פה בבואם לדון בבטח טקסטואליות, בעוד שהעותקים הכתובים נזכרים לעתים רחוקות ותמיד אחר המסורות שבעל-פה. למעשה, סביר להניח שהטקסטים מתקופת התלמוד היו עשויים להיות חלק ממסורת שכולה בעל-פה, אלמלא צורכיהם של תלמידים שגרו הרחק מהמרכזים הבלתיים — מבין שני המקורות המתארים את המקרים הקדומים ביותר שעליהם נאמר כי נכתבו בהם טקסטים תלמודיים, האחד מתייחס לטקסט שנשלח מבבל לבקשתם של חכמים בספרד, והאחר מדרווח על גולה מבבל אשר כתב את התלמוד מזיכרונו לאחר הגיעו לספרד.¹³ נראה

12 נקל לבדוק נוסח תשובה זו אצל ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ז, ירושלים 1936, חלק התשובות, סי' קע. הקטע המצוטט נמצא בעמ' 71.

13 ראו: יהודה בן ברזילי, ספר העיתים, קרקוב, 1903 (בעריכת ג' שור), עמ' 267, וכן לוין (לעיל, הערה 11), עמ' 104 והערה 7; גיל (לעיל, הערה 8), מס' 13, עמ' 49. ראו מחקר מקיף מאת יעקב זוסמן, שעמדתו דומה לשלי: י' זוסמן, "תורה שבעל פה — פשוטה כמשמעה". בתוך: י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ג (כרך לזכרו של א"א אורבך), ירושלים תשס"ה, עמ' 209–384.

כי המסירות שבכתב שלטו בכיפה בפריפריה, חרף קיומם הוודאי של "גרסנים" שהיו פעילים מחוץ לסביבה המידית של הישיבה.¹⁴

היבט ראוי לציון של מצב זה הוא העובדה שמידה ניכרת של גמישות טקסטואלית נלקחה כמובנת מאליה. לא נדיר למצוא גאון המצטט שתי גרסאות חלופיות או יותר לקטע תלמודי מסוים ומשווה להם מידה זהה של לגיטימיות, בפרט אם ניתן להבינן כמעבירות את אותה המשמעות במילים אחרות. התדירות היחסית שבה מופיעות וריאציות ממינים שונים עונה על מה שניתן לצפות מטקסט הנמסר בעל-פה: קיימות וריאציות רבות ברמת הניסוח אשר אינן משפיעות על המשמעות, וריאציות לא מעטות בנוגע לשמות, מדי פעם תוספות או השמטות של גורמים דיאלקטיים, אך קיימים מקרים מעטים בלבד של וריאציות במבנה הבסיסי של הסוגיה התלמודית. כדאי להדגיש כי בפוגשנו שתי גרסאות לקטע תלמודי, שניתן להראות מסיבות פנימיות כי אחת מהן מקורית יותר מהאחרת, אין היא בהכרח זו המצוטטת מפי גאון; לעתים גרסה מוקדמת יותר של קטע מסוים הייתה נהוגה מחוץ לבלב, בעוד שגרסתו של הגאון הטמיעה תוספות מאוחרות יותר. מצד שני, אין למעשה כל עדות לתיקונים שנעשו במודע בטקסטים של התלמוד על ידי הגאונים, שדומה כי הזדהו בעוצמה כה רבה עם המסורת שבעל-פה החיה ונושמת, שהאפשרות שמסורת זו בכללה השתבשה הייתה כמעט בלתי-נתפסת עבורם. כל זה מהווה ניגוד עז להתנהלותם של כמה רבנים מימי-הביניים, בפרט בצרפת ובגרמניה, אשר התייחסו בחשד רב לטקסטים התלמודיים שבכתב אשר הגיעו אליהם בצניורות עלומים, ואבחנו טקסט כמשובש ללא היסוס כמעט, כאשר נתקלו בקטעים שהוערכו כבעייתיים מסיבה כלשהי.¹⁵

14 ראו: ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 157–158 והערה 12.

15 לעיקרה של הפסקה ראו: שם, עמ' 158–160, ופירוט רב יותר: י' ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", בתוך: י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, א, ירושלים 1990, עמ' 237–303. ש' פרידמן, "להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי", סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 67–102 קורא תיגר על גישה זו, בעוד צ' שטמפפר, "ספר הגירושין" (פְּתָאב אל-טלאק) לרב שמואל בן חפני גאון, טקסטים ומחקרים, עבודת דוקטור, ירושלים 2004, טוען כי ניתן להבחין בהשפעה מסוימת של המסירה בכתב בציטוטי התלמוד המובאים בעבודה זו, וכן ע' פוקס, מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, ירושלים 2003, מאמין כי האיי גאון, ממש בסוף תקופת הגאונים, ערך בכמה מקרים תיקונים בנוסח התלמוד.

ביאורים ופרשנות של התלמוד

יוקרתם של גאוניי בבל, בפרט בעיני הנתונים למרותם הפוליטית, נבעה ברובה מהתפיסה שהם וישיבותיהם היוו המשך ישיר לחוגי האנשים שיצרו את התלמוד הבבלי, אשר נתפס כקודיפיקציה הסמכותית של ההלכה והאמונה היהודיים-רבניים, והגאונים מצדם הדגישו את הרצף הזה. כמו כן, תפקידם כממשיכיהם הישירים ביותר של האמוראים העניק להם מעמד של מפרשים עליונים לתלמוד. מעמד זה לא הוטל בספק במשך כל התקופה הזו. הגאונים נהנו משני יתרונות גדולים על פרשנים אחרים: גישה למסורות הטקסטואליות העשירות ביותר, לפיכך גם הסמכותיות ביותר, של התלמוד, ושליטה מלידה בארמית בבבלי. הארמית שהגאונים השתמשו בה אמנם לא הייתה זהה לארמית של התלמוד, אולם הן היו קרובות זו לזו במידה מספקת כדי לאפשר לגאונים לעתים קרובות לספק הסברים ברורים ובני-סמך למילים ולמשפטים מתוך התלמוד שהציבו קשיים בלתי-עבירים עבור תלמידים אחרים.¹⁶

מסורות פרשניות רבות נמסרו בקרב קהיליית הגאונים לאורך דורות רבים, בין אם בעל-פה או בכתב,¹⁷ אף שהמחלוקות הרבות בין גאונים ועמיתיהם מאותה החוג מוציאים בבירור מכלל אפשרות שהייתה ברשותם מסורת אחידה ועתיקה של פרשנות המכסה את כל התלמוד. ואולם, נראה כי גישות ותפיסות בסיסיות מסוימות התקבלו על דעת הכול. ראוי לציין בפרט את הערכת רוחו הדיאלקטית של הדיון התלמודי, אשר אפשרה לגאונים, יותר מאשר לפרשנים רבים מאוחרים יותר, לקבל את האפשרות שהדיונים בתלמוד מכוונים להצביע על אפשרויות לוגיות או פרשניות, ולא להציע פרשנויות מוסמכות, או שאלה יחקרו את ההשלכות של עמדות שאינן מקובלות להלכה. מן הצד האחר, אין ספק בכך שהתלמוד לא נתפס כיצירה אקדמית צרופה, וחלק מהאופנים שבהם הוא משתמש במקורות הובן כרמז למעמדם ב-הסמך של מקורות אלה, אף שגבולותיה המדויקים של תופעה זו היו נתונים לוויכוח.¹⁸

בין השאלות שהופנו לגאונים, לפחות מאמצע המאה השמינית, בולטים נושאים העוסקים בפרשנות לתלמוד.¹⁹ במאה התשיעית נמצא לעתים סדרה

16 ראו: ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 164 והערה 29; הארמית מתקופת הגאונים נחקרה ביסודיות על-ידי מ' מורגנשטרן, הארמית הבבליית היהודית בתשובות הגאונים: עיונים בתורת ההגה, בצורת הפועל, בכינויים ובסגנון, עבודת דוקטור, ירושלים תשס"ב.

17 ראו: ברודי, שם, עמ' 180-183.

18 ראו: ברודי, שם, עמ' 164-165, וכן המקורות המצוטטים בהערות 31-34.

19 הגאון המוקדם ביותר שהשאלות ותשובות שלו שרדו במספר סביר הוא יהודאי גאון.

ארוכה של תשובות פרשניות, שניתן לומר כי הן מייצגות מעין פירוש ראשוני, ובעיקר לקסיקלי באופיו של הטקסט המדובר. ברם, רק במאה העשירית אנו פוגשים לראשונה בפירושים של ממש, אשר מתייחסים לנושאים שנבחרו על-ידי מחבריהם, ולא תשובות על שאלות ספציפיות שהופנו להם. המחדש הגדול בנושא זה, כבנושאים רבים אחרים, היה סעדיה גאון, אשר חיבר פירוש בערבית על "המלות הקשות שבכל הששה סדרי המשניות". חרף העובדה שפירוש זה הוגבל למשנה, וכמעט רק לפרשנות לקסיקלית שלה, הרי שהוא ייצג תפנית חדשה, שסללה את הדרך למלומדים מאוחרים יותר לעבר פרשנות שיטתית יותר של חלקים מהתלמוד.²⁰ שמואל בן חפני גאון הציע לאחד מהמתכתבים עמו כי "אם יש את נפשכם, או את נפש מקצת מכם, לפתור לכם כתב מכתבי נביאי יי או לפרש לו מסכת מן המשנה או מן התלמוד יואל להודיענו, כי אז נמהר לעשות חפצו", וכפי הנראה אכן חיבר פירושים אחדים כאלה, אולם קטעים מעטים מאוד מהם שרדו. בני דורו שישבו בפומבדיתא, צוות האב והבן, שרירא והאי, השאירו חותם רב יותר כפרשנים. חלקים גדולים מפירושיהם על כמה מסכתות ועל פרקים נבחרים באחרות שרדו. פירושים אלו, שנכתבו בעיקר בעברית עם קמצוץ ארמית, אינם מסתפקים בפרשנות לקסיקלית אלא מתמקדים בהבהרת הדיאלקטיקה התלמודית וההשלכות ההלכתיות של הטקסט. מעת לעת נדחות קביעות תלמודיות, בעיקר כאלה שאופיין אינו הלכתי, והאיי מטעים את העיקרון המתודולוגי כי "אנו מעודנו אין דרכנו לחפות על דבר ולפרש אותו שלא מדעת מי שאמרו... והרי אנו מפרשים לך דעתו של תנא זה... ואין אנו ערכים עכשיו שהדברים הלכה [כלומר נורמטיביים]".²¹

בשלהי תקופת הגאונים החלה גם פעילות שיטתית בתחום המתודולוגיה התלמודית, בעיקר ביצירתו עבת הכרס של שמואל בן חפני, "הקדמה למדע (או ידע) המשנה והתלמוד". יצירה זו, שנכתבה בערבית יהודית, כוללת 145 פרקים הנעים מכמה שורות עד לעשרות עמודים. רק חלק קטן מאלה יצא לאור עד עתה, בעוד שאחרים זוהו ונמצאים בהכנה להוצאתם לאור. חמישה עשר או

חלק מהשאלות שהופנו אליו משקפות בבירור בקיאות בתלמוד. עם זאת, יש לזכור כי האוסף הגדול ביותר של השאלות ותשובות שלו, אשר נמצא בצורה המלאה ביותר אצל "מוסאפיה (עורך), תשובות הגאונים, ליק תרכ"ד, סי' מה, מורכב מדיווחים בגוף שלישי על אודות שאלות שייכתן שהוצגו בפניו בעל-פה, ולפיכך ייתכן שמשקפות רמת למידה שהתקיימה רק בסביבותיה המידיות של הישיבה.

20 ראו: ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 267–269.

21 ראו: ברודי, שם, עמ' 270–274. הציטוט השני מתוך לוין (לעיל, הערה 12), ו, ירושלים 1932, חגיגה, חלק התשובות, סי' כ, עמ' 14.

התלמוד בתקופת הגאונים

שישה עשר הפרקים הראשונים מוקדשים לדיון בנושאים הנוגעים למהימנותה של המסורת בכלל ומסורת חז"ל בפרט. לאחר מכן מופיע חלק העוסק בספרות התנאית ובמיוחד במשנה. רובו של הספר, המוקדש לתלמוד הבבלי, פותח בפרק 54 וכולל חלקים העוסקים בדיאלקטיקה התלמודית, בכללים לפסיקת הלכה על בסיס דיון בתלמוד, וכן באמוראים וביחסי הגומלין ביניהם. נוסף על כך מופיע מילון מונחים המכסה מאות מילים וביטויים.²²

סמכותו של התלמוד

גאוני בכל הם אלה אשר הפכו את התלמוד "שלהם" להתגלמות הסמכותית ביותר של מסורת חז"ל, וזו תרומתם החשובה ביותר למהלך ההיסטוריה היהודית. ככל הנראה, הדבר הושג ברובו הגדול בלא התבוננות תאורטית או אידאולוגית רבה, אלא רק באמצעות הצבת התלמוד במרכז סדר היום של ישיבותיהם והוצאת הוראות מעשיות המתבססות על הדיונים שבו.²³ נראה שהגאונים והמתכתבים עמם ראו זאת כמובן מאליו שזה הבסיס להחלטה בנושא ההלכה, חוץ ממקרים יוצאי דופן נדירים.²⁴

לא הייתה זו משימה קלה מכמה טעמים, ובהם העובדה שדיונים רבים מאוד בתלמוד הסתיימו בלא שהגיעו למסקנה חד-משמעית. בתקופת הגאונים נפוצו כללים לניהול הכרעות הלכתיות, אשר החלו להופיע עוד בתקופת התנאים אך הגיעו למורכבות רבה יותר בתקופה האמורה.

נוסף על כללים הקובעים כי יש לצדד ברב א' אם הוא חולק על רב ב' וכדומה, ישנם כללים שאופיים כללי יותר (לדוגמה, ליישב מחלוקות בין סמכות מוקדמת ובין סמכות מאוחרת יותר), וכן כאלה המשקפים תפיסות בדבר ההשלכות ההלכתיות של כמה מונחים וטכניקות של עריכה. כמה כללים מאלה נראה

22 ראו: ברודי, שם, עמ' 274–282. נדונו שם גם יצירות נוספות המשתייכות לז'אנר זה, או נמצאות בשוליו.

23 ניתן למצוא דיונים על אודות המעמד הסמכותי של התלמוד בעיקר בהקשרים פולמוסיים, אלה המופנים נגד אנשים שכפרו בסמכויות רבניות (בעיקר הקראים, אך בפירוש לא רק הם) או נגד תומכי המסורת הרבנית של ארץ-ישראל; לדוגמה ראו: "ברודי, פירקוי בן באבוי ותולדות הפולמוס הפנים יהודי, תל אביב תשס"ג.

24 במקרים מסוימים הועדף המנהג על פני התקדים התלמודי, בפרט בתחומים (כמו דיני אבלות) שבהם הוא מילא תפקיד מרכזי אף בחוק התלמודי, ראו: ברודי (לעיל, הערה 5), עמ' 88 והערה 141. כמו כן, הלכת הגאונים אפשרה בהיקף מצומצם לסטות במודע מהחוק התלמודי לאור נסיבות משתנות, ראו: שם, עמ' 88–89, וכן: "ברודי, "כלום היו הגאונים מחוקקים?", שנתון המשפט העברי, 11–12 (1984–1986), עמ' 279–315.

שהתקבלו בצורה גורפת, ואילו אחרים היו בעצמם נושא למחלוקות. הם ממלאים תפקיד עיקרי בפסקי הלכה של הגאונים (ושל חכמים מאוחרים יותר), בין אם הם מצוטטים במפורש בין אם לאו. נוסף על היותם פזורים לאורך השו"ת ובספרות אחרת מתקופת הגאונים, הם גם אורגנו בכמה אוספים מיוחדים.²⁵ עם זאת, היו כמה חריגות מהכלל הרווח שיש לקבוע הלכה על בסיס התלמוד. ראשית, יש לציין כי העיקרון הכללי הנזכר לעיל מתייחס במפורש לתחום ההלכה, בעוד שמסורות מן האגדה שמקורן בתלמוד לא בהכרח הוערכו כמחייבות.²⁶ כמו כן, הגאונים עשויים היו לדחות גם קביעות הלכתיות שלכאורה אין חולק עליהן בתלמוד, בשל מסורת מסוימת או מכורח מנהג מושרש היטב. כדוגמה לאפשרות האחרונה ניתן לצטט תשובה של שרירא והאיי אשר דוחה את סמכותן של קביעות תלמודיות העוסקות באיסור התפילה בארמית כי המלאכים אינם מבינים את השפה הזו. הם דוחים הצהרה זו באומרם כי "לא חזינא ולא שמענא מעולם דמימנעין רבנן מלמשאל צורכיהן בלשון ארמי... ומן אילין מימרי ומן מעשים דקא חזינן... גמרינן דפליגי רבנן עליהון... וכי דלא חשו לה ראשונים אף אנן נמי לא חישינן" [מעולם לא ראינו או שמענו כי הרבנים נמנעים מלבקש את צורכיהם בשפה הארמית... ומקביעות אלה ומן המעשים שראינו... למדים אנו כי הרבנים חולקים עליהם... וכשם שהראשונים לא חששו להם, אף אנו איננו חוששים].²⁷

גם ברמה התאורטית הרחבה יותר, ראו במסורת בכללה את הסמכות העליונה, ולא בתלמוד במיוחד (חרף האפשרות שההצהרות הקיימות בנושא זה אינן נקיות ממניעים פולמוסיים). ברוח זו, כשהאיי גאון נשאל בנוגע ליחס בין הדיון התלמודי והנוהג שרווח באותם ימים לגבי הדרך הנכונה שבה יש לתקוע בשופר בראש השנה, תשובתו כללה את המילים הבאות: "ודברי רבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא. ויותר מכל ראייה מזה פוק חזי מה עמא דבר זה העיקר והסמך ואחר כך אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בענין הזה ומה שיעלה מהם ויתרץ כאשר את נפשותינו מוטב...".

25 ראו: ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 164–165 (שם מצויה רשימה של התייחסויות מוקדמות יותר בהערה 35), 181, 274–277.

26 ראו: ברודי, שם, עמ' 166 והערה 38, ועמ' 273–274. ניתן למצוא קביעות ברורות בנושא זה רק בשלהי תקופת הגאונים, אולם אינני רואה כל סיבה להניח שהן מייצגות גישה חדשה.

27 הציטוט מופיע בתוך לוי (לעיל, הערה 12), ב, ירושלים 1930, חלק התשובות, סי' טז, עמ' 5–6. לדוגמאות בדבר מסורות אשר דוחות בבירור קביעות הלכתיות ראו: ברודי, שם, עמ' 179–181.

התלמוד בתקופת הגאונים

והוצרכנו בדברי" אלו בתשובה זאת כי רוב שאלות אלו כתואנות הם ולפי גלינו כי עיקר המצוה אינו בהם (כלומר במילות התלמוד)²⁸. אף על פי כן, ברובם המכריע של המקרים, קולו של התלמוד זוהה עם קול המסורת והוערך כביטוייה הסמכותי ביותר. במובן מהותי ביותר, העובדה שהתלמוד הבבלי היה נתון למשמרת אצל הגאונים עשתה אותם למה שהיו, ומשמורתם זו הפכה את התלמוד למה שהיה במשך אלף השנים האחרונות – הביטוי הספרותי המובהק של היהדות הרבנית.

תרגום מאנגלית: קדם ברגר

28 תשובה זו נמצאת בתוך לוי (לעיל, הערה 12), ה, ירושלים 1933, ראש השנה, חלק התשובות, סי' קיז (הציטוט בעמ' 62); לתרגום שונה ולדיונים ראו: Ts. Groner, *The Legal Methodology of Hai Gaon* (Brown Judaic Studies, 66), Chico, CA 1985, pp. 16–17. נאמר על יהודאי גאון כי הצהיר שיוציא פסק הלכה רק אם נתמכה הן על-ידי התלמוד הן על-ידי מסורת שנמסרה ממורהו, ראו: ברודי (לעיל, הערה 1), עמ' 179.